

'בְּבִינָה לְהַפְעִיל' - על שימושיו של בניין הפעיל

מנחם אדלר

המינימליסטית של רות ברמן³ ובגישתו של שמואל בולוצקי⁴. במאמר קצר זה, אנסה לסקור ולסווג שימושים שונים של בניין הפעיל, אשר אינם תואמים מחד את הגדרתו הכללית כגורם פעולה, ומן הצד השני מדגישים ביתר שאת, ובאופן מלאכותי משהו, תכונתו זאת. המקורות שיוצגו לא נאספו באופן שיטתי, אלא לוקטו אגב אורחא במהלך קריאה בשנים האחרונות של טקסטים שונים, מתקופות שונות, מסוגות ספרותיות מגוונות וממשלבים שונים של השפה.⁵ במסגרת מאמר זה לא אוכל לדון בדוגמאות, לא כל שכן לנסות להתחקות אחר התפתחות התופעה. מטרת הסקירה היא בעיקר להאיר את התופעה, ולהצביע על גמישות השימוש בבניין זה, כבסיס ראשוני למחקר עתידי בנושא.

1. שימוש בבניין הפעיל במקום בניין קל

ומה ת"ל "וינח ביום השביעי"? אלא כביכול הכתיב על עצמו שברא עולמו לשה ימים ונח בשביעי (מכילתא דרב ישמעאל, יתרו, ז);

השני מתקיע ובשעת ההלל הראשון מקרא את ההלל (משנה⁶ ראש השנה, ד, ז);

השכיח פת בתנור וקדש עליו היום - מצילין ממנו מזון שלש סעודות (תוספתא שבת⁷ יג, ח);

לא הספיק השיני להחליץ ולייבם עד שמת (ירושלמי⁸ יבמות ג, א);

מלאך אחד, אשר קסת הסופר במותניו, עתיד להרשים כל אחד על מצחו (זהר⁹, מדרש הנעלם, חלק א, ככז);

בפתיחתה של פרשתנו נאמר: "אִשָּׁה כִּי תִזְרִיעַ וְיִלְדָה זָכָר" (וי' יב:ב). ע"פ נוסח המסורה, מנוקדת המילה תִזְרִיעַ בבניין הפעיל, וגם הכתיב המלא מורה כך. השימוש בבניין הפעיל בפסוק זה עומד כנראה בבסיסן של מספר דרשות ופרשנויות, בחז"ל ואצל פרשני ימי הביניים, המעניקות לו משמעות של גרימת פעולה. לדוגמה:

ואמר ר' יצחק בר אמי: אשה בר מזרעת תחילה - יולדת זכר, איש מזריע תחלה - יולדת נקבה (נדה כה ע"ב).

והנה פ' תזריע - תתן זרע (אבן עזרא, על אתר).

חריגות השימוש בבניין הפעיל באה לידי ביטוי גם בקריאה השונה של המילה בתרגום השבעים (σπερματισθη) ובהגייה השומרנית¹ משני המקורות האלה משתקף הפועל תִזְרַע, בבניין נפעל.

תופעה דומה מצויה גם בספר "שמות" (יד:): "וּפְרָעָה הַקְּרִיב", בבניין הפעיל. גם כאן נדרשים הפרשנים להשלים מושא לצורה זו, הנתפשת על ידם כפועל יוצא ללא מושא (את מה הקריב פרעה), או לתקנה. לדוגמה:

ופרעה הקריב-

הוא הקריב את הפורענות לבא עליו (מכילתא דר"י² מסכתא דויהי פ"ב).

היה לו לכתוב "ופרעה קרב", מהו "הקריב"? הקריב עצמו ונתאמץ לקדם לפניו (רש"י על אתר).

וכן אונקלוס מתרגם לבניין קל בארמית: "ופרעה קריב".

נקודת המוצא של פרשנויות אלו, בשני המקרים, היא ראיית משמעותו של בניין הפעיל כצורת הגורם של בניין קל. אפיון מרכזי זה של בניין הפעיל מצוי גם במחקר המודרני, בהגדרה

³ ר' ברמן, רישומם המילוני של פעלים - שורשים ובניינים, ספר רוזן, ירושלים, עמ' 25-36.

⁴ S. Bolozky, *Measuring productivity in Word Formation: The case of Israeli Hebrew*, Leiden 1999, Ch. 3

⁵ הדוגמאות המובאות כאן הן מעט מזעיר. ניתן למצוא דוגמאות רבות נוספות, עם ניתוח מפורט יותר, במסמך (המתעדכן תדירות): <https://tinyurl.com/yb8gymq3>

⁶ כת"י קאופמן (כך גם בדפוס נפולי, ועוד).

⁷ מהדורת ליברמן, בית המדרש לרבנים אמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ו.

⁸ מהדורת האקדמיה ללשון עברית, ע"פ כת"י לייזן, ירושלים תשס"א.

⁹ מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ד.

¹ "רצועת עזה בהלכה", באהלה של תורה, חלק ד, עמ' 53-66.

* ד"ר מנחם אדלר, המעבדה לבלשנות חישובית, המחלקה למדעי המחשב, אוניברסיטת בן גוריון.

¹ א' טל ומ' פלורנטין (מהדירים), חמישה חומשי תורה - נוסח שומרון ונוסח המסורה, תל אביב 2010, עמ' 351, 695.

² מהדורת האראוויטץ-רבין, ירושלים תשנ"ח.

ואולי טעות סופר ברש"י וצ"ל שאינו זזה, במפיק ה' (רש"ש, ב"מ ח ע"א¹⁸). הרש"ש מציע לקרוא את המילה "זזה" המופיעה ברש"י (ד"ה "דרכוב קני") כ-זזה, במלרע עם מפיק – זז אותה, במובן 'מזיז אותה'.

אנא אָזוֹן [חין] תאבי ישעך /

בערבי נחל לשעשעך¹⁹

(ר' אלעזר הקליר, הושענא לסוכות, במשמעות 'האזן')²⁰;

ועת קשבו גדודים הגה מפיו יצא /

האדירו קדושה ועריצה

(ר' אלעזר הקליר, קדושתא לשבועות, במובן 'הקשיבו')²¹;

חִלְמַתְּ חוֹבְלִים חֲבִלוֹנוּ

(שמחה הסופר, קינה/סליחה על קדושי טרויש²¹, במובן 'החלמת', הפכת לבריאה).

3. שימוש 'טהרני', לא 'סטנדרטי', בבניין הפעיל כמתאר גרימת פעולה

ואילנות עושים פרי מריחים מאוד כזרוח השמש עליהם, ובלילה יתחבא הריח במקורות האילן.

(ר' מתתיהו דלקראט, צל העולם, חלק ב, שער יא - מאילני ארץ הינ"ד)²²;

גם בדור שלפנינו, בשנת 1706 המליטה אשה צרפתית דע-באררע אפרוח מביצת שכוי-הודי בִּשְׁכָּבָה על משכבה וְתִתְחַל.

(ש. י. אברמוביץ, ספר תולדות הטבע - מפלגת העופות,²³ עמ' 258);

כשם שאומרים בתורה "החריש יעקב" במובן שתק, כך אומרים 'החריש יעקב יוסף', כלומר השתיק יעקב את יוסף.

(ספר המסלול, אבו אסחק אברהים בן פרג' בן מארות);

ערך זבחי קודש לעם מיחליו /

פנה להקשיב מילוליו.

(קדושתא ליום הכיפורים, המיוחסת ליוסי בן יוסי.²⁴ 'להקשיב' במובן 'להשמיע')²⁵;

ועת הפקח נא את אָזְן עבְדְךָ לְסַפֵּר אֲשֶׁר שִׁלַּחְתָּ אֵל עַבְדְךָ אִמְשׁ (כתובת 3 מתל לביש¹⁰, הניקוד כמובן אינו במקור);

והמחליף על דברי אלה¹¹ - נשבע אני באמון האליל ובמשפט הכבוד שיש לאמי עלי, לעשות משפט המחליף בכל דברי אלה, ובכל אשר לו אעשה משפט (עלילות אלכסנדר מוקדון,¹² נוסח "קובץ על יד", דריוש, ז);

וכשמשיכרין הספינה מכריזין בכל בתי כנסיות "הרוצה לעבור לארץ ישראל יכין צדה לדרך וכל צרכיו, כי ביום פלוני ופלוני הספינה זזה ממקומה" (יומן המסע של ר' שמחה מזלאזיץ¹³);

לאחר שבירך אחר מזונו עומד אברהם יעקב ומחזיר לפני אביו כל מה שלמד ביום (עגנון, קורות בתינו,¹⁴ הירחמיאלים, כב).

בניין הפעיל חביב במיוחד על אלדד הדני:¹⁵ העטיט (=עט), המטיט (=מט), הגריר (=גרר), הנטיה (=נטיה), משחיט (=שוחט), ועוד.

צבי הירש מקאליש, משרתו של שמואל פאלק, משתמש רבות ביומנו¹⁶ בבניין 'הפעיל' תחת 'קל': הסגיר (=סגר), הקשיר (=קשר), הזריק (=זרק), החתיים (=חתם, במובן 'סגר'), המדיד (=מדד), הרכיב (=רכב), השריף (=שרף), ועוד.

השימוש בבניין הפעיל במקום בנין קל, שכח מאוד בסיפורי חסידים, לדוגמה:

שיח שרפי קודש (חלק שלישי, סימן תק) מביא בשם התלמוד הירושלמי: "באותו יום שנפטר אדם גדול לא הטעמתי כלום". כאשר הנוסח המקורי בירושלמי (מועד קטן ג, ז) הוא: "הרואה תלמיד חכם שמת כרואה ספר תורה שנשרף, אמר רבי אבהו יבא עלי אם טעמתי כלום כל אתו היום". וכן: "וידוע שהרה"ק ר' גרשון העניך מראדזין ז"ע המציא (=מצא) צבע תכלת" (פניני תורה וחסידות, בהעלותך תשע"ו).

2. שימוש בבניין קל במקום בניין הפעיל

ישראל שלוה בריבית ועשה תשובה חייב להחזיר¹⁷ (ירושלמי בבא קמא י, א);

¹⁸ תלמוד בבלי, דפוס וילנא.

¹⁹ Oxford, Bodleian Library, d.42 (2740), 5-6.

²⁰ יהלום מצייין כי פועלי שמיעה הבאים בדרך כלל בבניין הפעיל מצויים ביותר בפייטנות בבניין קל: אָזוֹן, קִשְׁבָּה, סִכְתָּה. ראו: י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 84.

²¹ ד' גולדשמידט וא' פרנקל, לקט פיוטי סליחות – כרך שני, ירושלים תשנ"ג, עמ' 633.

²² ראו גם פולמוס "הסוכה מריחה" של עגנון (לסקירה של הפרשה עם דוגמאות נוספות: מ' אדלר, ריחא מילתא היא, קוצר רוח, עתיד – שבועון לתושבי ירוחם, ירוחם 28 בספטמבר 2007).

²³ זיטאמיר 1866.

²⁴ ע' פליישר, מחזורי פיוט מתוך קדושתאה ליום כיפור המיוחסת ליוסי בן יוסי, קובץ על יד, ספר ז (ז), ירושלים תשכ"ח.

¹⁰ ש' אחיטוב, הכתב והמכתב, מהדורה שנייה, ירושלים תשע"ב, עמ' 60-67.

¹¹ לא מדובר במחליף את דברי, אלא במחליף על דברי: החליף על דברי = חלף על דברי = עבר על דברי.

¹² נוסח "קובץ על יד", מהדורת יוסף דן, ירושלים תשכ"ט, עמ' 73.

¹³ א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 391.

¹⁴ שוקן, תשל"ט.

¹⁵ א' עפשטיין, אלדד הדני - סיפורו והלכותיו במהדורות שונות על פי כתבי-יד ודפוסים עתיקים, פרסבורג תרנ"א.

¹⁶ מ' אורון, מ'בעל שד' ל'בעל שם', ירושלים תשס"ג.

¹⁷ מדובר שם ע"פ ההקשר במלווה בריבית.

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

הדף השבועי יוצא לאור
על ידי הפקולטה למדעי היהדות ולשכת רב
הקמפוס

בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
יש לשמור על קדושת העלון

קדוש ישמיע עמו דברי שלום /
קדוש יאזין עמו דבר טוב.
(קדושתא, ינני.²⁶ 'להאזין' במובן 'להשמיע').

4. **חילופי הפעיל – פיעל**
התחיל עלי מחפש באולם מקום שימליט
(=ימלט) בו את הזהב.
(אלף לילה ולילה, סיפור הסוחר עלי ממצרים²⁷);
לא לקחתי מאבי אף פרוטה, ולהפך -
השיעורים הטובים שהספיק לי המנהל נתנו
לי אפשרות להזמין עבורי בגדים חדשים
ונאים.
(ש. טשרניחובסקי, להתראות אודסה²⁸);

רְטֹשְׁנוּ וְכִמְהֵנוּ בְּאַרְץ צִיָּה וְעֵינֵי בְּלֵי מַיִם /
שָׁגַח מִזְבוּל קִדְשׁוֹ וּבֵיט תְּבֵיט מִשְׁמַיִם.
(ר' שמואל השלישי, יוצר לפרשת חיי שרה.²⁹
'שגח' במובן 'השגח');
יְחַד בְּרָכָה הַשְּׁלֵטָה / כְּמוֹ שְׁלֵטָה הַקְּדוּשָׁתָה
/ לְשֵׁלֵטָה אוֹתוֹ הַלְּמִדָּתָה.
(ר' אלעזר הקליר, אאדרה ארוממה,³⁰ הלמדתה -
לימדת);
והאמין לאותם המרכילים (=מרכלים),
(רבי אליהו קפשאל, ספר נועם וחובלים, ב);
אֶמְרָ לְמֶלֶךְ אֶמְרָ לְבַלְבֵּל, הַשֵּׁלֵם אֶת
וְהַבְּרִכְתָּךְ (=בְּרִכְתִּיךָ) לְקוֹס.
(אוסטריקון אדומי מחורבת עוזה, מזרח בקעת
ערד, המאה ה-6 לפנה"ס).³¹

²⁵ יהלום מציינ כי מהפיוטים הארץ ישראלים העתיקים עולה מגמה לראות בכל הפעלים שצורתם 'הפעיל' - פעלים שמשמעותם גורמת (שפת השיר, לעיל, עמ' 78).

²⁶ פיוטי ינני מתוך כתבי הגניזה שבבודפשט, מהדורת ש' ודר, ספר היובל להללר, בודאפשט תש"א, עמ' 50.

²⁷ ירושלים 1969. כרך 15, עמ' 2045. מערבית: י"א ריבלין.

²⁸ מתוך סיפור שהתגלה בעיזבונו ע"י ניצה פרילוק, 'הארץ' - תרבות וספרות, 10 ביוני 2016.

²⁹ י' יהלום, נאויה קצומטה, יוצרות רבי שמואל השלישי, ירושלים תשע"ד, עמ' 188.

³⁰ ש' אליצור, קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 219.

³¹ אחיטוב, הכתב והמכתב (לעיל הע' 10), עמ' 343-345. לְמֶלֶךְ מְבָרַךְ לְשֵׁלֵם אֶת בְּלָבֵל בְּשֵׁמוֹ שֶׁל קוֹס, האל הלאומי של אדום.